

тикват напред развитието както на конкретното научно изследване, така и на самата литературоведска методология. Така например допреди пет-шест години изглеждаха несъвместими „личностно-есеистичният“ и „структуралният“ подход или пък идеите, че в началото на всяко изследване на литературната творба стои изследването на нейния психологически и социално-художествен генезис и идеята, че за да се разбере литературната творба, трябва да се вгледаме преди всичко в нейния собствен смислообразователен принцип. Блестящи примери на тези подходи намираме и в настоящия сборник. Това обаче не означава, че противоречието между тях и днес е така остро, както вчера. Във финала на своя увод Георги Марков казва, че не можем, изследвайки Гео Милев, да пренебрегнем идейно-естетическите позиции, изразени в неговите творби, за сметка на художественото своеобразие, защото „Гео Милев не е просто поет, той е трибун; той не е просто представител на нова литературна школа, а новатор в цялостното изграждане на художествения образ, в мотивите и поетическите средства, в типа изкуство, който той създава и утвърждава.“ Всъщност едва ли може да се каже по-точно именно за съвременната проблематика, свързана с Гео Милев — изследване на художествената система, на типа изкуство, който се утвърждава с появата на неговата и на цялата „септемврийска поезия“. А какво значи система — това не е ли именно опитът да се дадат отговори на въпросите за взаимната съотнесеност на различните аспекти от генезиса (социално-художествен и психологически), структурата и въздействието на художествената творба, съвместно и в най-тесна диалектична двустранна зависимост с генезиса, същността и историческата роля на новата художествена система, която се създава и утвърждава не с нещо друго, а именно с появата на художествените творби и със самосъзнанието на литературния процес (изразено в критиката), което всъщност „овънсява“ и „регламентира“ художествената система, придавайки ѝ един, макар и относителен, нормативен характер, който да регулира социалния живот на художественото творчество. За голяма радост на литературоведите в личността и делото на Гео Милев тези два аспекта са органично и на особено високо качествено равнище обединени. Ето защо настоящият сборник е наистина един много авторитетен глас на равностметка на постигнатото, но същевременно и основа за бъдещи изследвания, защото все още нашето литературознание е в дълг към литературата.

Александър Панов

„ЛИТЕРАТУРНИ ИДЕИ НА XX ВЕК. Индивид и култура“ от АТАНАС НАТЕВ. Изд. „Наука и изкуство“, 1985. 369 с.

Вероятно трудно ще се намери по-безбрежна проблематика от тази, която е свързана с взаимоотношението „индивид и култура“. Затова уговорките на автора в предговора му към книгата, посветена на тази проблематика, са понятни. И все пак в известен смисъл тази книга на Атанас Натеv е своеобразен компендиум на литературните идеи на нашия век. Изследователят постига това не по пътя на невъзможната идеографска изчерпателност, а като подлага на анализ „главно творби с предизвикателно съдържание“ (с. 12). Крайностите най-добре очертават идейно-художествения „релеф“ на една епоха. Но художествените идеи на века не съществуват изолирано, в някакъв интелектуален вакуум, а са в тесни връзки и взаимодействие с цялостното идеологическо съдържание на епохата. Онова, което ги откроява, е своеобразната особеност на художествената мисъл, която Натеv проникателно е уловил — способността ѝ най-лесно да „долавя еднаквия корен на противоположни обществени идеи“ (с. 5).

Атанас Натеv подкрепя това свое прозрение с цялостния си анализ в „Литературни идеи на XX век“. Но това не означава, че литературата подхожда към обществените идеи обективистично, че не взема страна в спора за характера и същността на ценностите. Самите литературни идеи са законно притежание на духовната съкровищница на човечеството. За социалистическото литературознание естествено особено интерес представлява очертаването на идейния „водораздел“ между социалистическо-реалистичната художествена мисъл и онези хуманистични и антихуманистични направления, школи и индивидуални художествени търсения, които се проявяват в руслото на буржоазното художествено съзнание. В тази насока Натеv се е опрял главно на две творби: пиесата „Фауст и градът“ на Анатолий Луначарски и романа на Максим Горки „Животът на Клим Самгин“. Вярно е определено основното идейно внушение на „Фауст и градът“ като творба, която спори „с две заблуди — на индивидуализма, но и на тесногърдия колективизъм“. И ако това е общият идеен принцип на тази драматична творба на Анатолий Луначарски, то изводът от цялото произведение лаконично и афористично е предаден от Атанас Натеv с думите: „Личността е сянка без другите. Ала обществото проглежда единствено чрез личността“ (с. 92).

В главата „Индивидът и другите“, като се спира на трудностите, с които е трябвало да се преборва Горки в процеса на създаването

на многотомния си роман „Животът на Клим Самгин“, изследващ на взаимоотношението между индивида и културата основателно пише, че с този роман се продължава „главният размисъл за личността като гледен на обществото, подет от „фаустовската“ писма на Анатолий Луначарски“ (с. 217). И хвърля светлина върху постигната на тази крупна творба на родоначалника на социалистическия реализъм: „Светът се отразява и осмисля чрез драмата на идеите. А своеобразността на Горкиевия роман е, че това ни най-малко не намалява правдоподобността и „плътността“ на историческата обстановка, пресъздадена в него“ (с. 219). Не е лишен от основание и упрекът на литературоведа, че критиката е задължена към писателя за това, че все още не е осветлила мястото на романа в общоевропейския литературен процес, а той наистина е сред самобитните му явления. Като първи опит в това отношение Натеv сравнява романа на Горки с романа на Роберт Музил „Човекът без качества“. Отчитайки идейните и стиливите различия между двете творби, литературоведът вижда много общо между техните герои Самгин и Улрих. Разбира се, такива сравнения са уместни, стига към сравняваните творби да се подхожда цялостно, и по-специално на тяхното идейно съдържание да не се гледа като на незадължителна „добавка“. Тогава ясно ще проличават както близостите, така и различията между сравняваните творби и автори.

Атанас Натеv така уточнява художествената идея на Горкиевия роман: „В последния си роман съветският писател набляга върху историческата обреченост на индивидуализма. Без обаче да сменя от дневния ред въпроса за обществения жребий на човешката индивидуалност. Напротив, като оставя този въпрос предизвикателно открит и за тогавашния си, и за бъдещия си читател“ (с. 224).

Историческата обреченост на индивидуализма се доказва от творчеството на не един писател, потърсил изход за своите герои в многопосочния, но винаги тесен, страдал от социална „недостатъчност“ свят на отделната личност. В това ни убеждава целият понататъшен анализ на Натеv, но преди да го проследя в основни линии, искам да кажа нещо, което се отнася за „Литературни идеи на XX век“ като цяло. Искам по-точно да изразя съжалението, че ученият е ограничил твърде много, свел го е фактически до посочените по-горе две творби, „терена“ на социалистикореалистичните идеи в литературата на XX век. Това е довело до доловимо „изкривяване“ в общата идеографска картина на епохата. Разбира се, това се компенсира до известна степен от марксистския подход на автора, но „отсъствието“ на редица големи творби на социалистическия реализъм се чувства осезателно в това иначе интересно и ценно изследване на Атанас Натеv. В този си вид то е повече критика на буржоазното художествено съзнание с акцент върху западноевропейския литературен процес.

Тук аз не си поставям непосилната задача да обхващам всички концепции, на които е богата „Литературни идеи на XX век“. Дори бегло изброяване на имена, заглавия и кратък преразказ би се нуждаел от значителен брой страници. С веш критически преразказ и разбор на автора се е удало да възсъздаде пълната идеографска картина, зад която стои многопосочността в художествените интерпретации на проблема за културната адаптация на личността в буржоазното общество. При това този проблем се разглежда от изследвача не откъснато, а в тясна връзка с цялостната литературоведска проблематика. Често това води до изясняване творческата индивидуалност на писателя както при анализа на книгата „Материали“ от видния швейцарски писател Фридрих Дюренмат: „... авторът е напълно алергичен към декламаторското човеколюбие. Недоверчив е и към индивидуалната утопия на миналия век, който въображасмо сподоби целия свят с човекоподобна воля. Той не смята литературата за пошалън на идеи, които читателите трябва да изучават като окръжно от по-компетентна инстанция. Но не се поддава също и на прозловата максима: „Истината е оня вил за блуда, който помага да се постигне временно равновесие в живота.“

„Нито груб прагматик, нито пагетичен проповедник, той е просто убеден, че читателят може да понесе повече, отколкото литературата обикновено му поднася“ (с. 19).

Мимоходом искам да обърна внимание и върху една друга черта в изложението на Атанас Натеv, в която ще имаме възможност да се убеждаваме и по-нататък — неговият есеистичен стил, от който наукоустна не губи, но читателят несъмнено печели. Що се касае до кризата на европейското културно самосъзнание, ученият с право вижда в лицето на писателя като Фьодор Сологуб и Леонид Андреев доказателство за това, че в Русия то намери за пръв път „своеобразно и ярко отражение“ (с. 29—30).

Проследявайки, макар и с отделни „примери“, разклоненията на западноевропейския индивидуализъм, изследователят естествено не може да отмине без внимание и неговите ултракрайни прояви — ницшеанските. Той вижда тяхната „предистория“ в творчеството на писатели от рода на Пицбишевски и Арцибашев, осъществили по неговите думи „първото „масово издание“ на ницшеанството“ (с. 46). Той се спира и на „специалния случай“ с Ернст Юнгер, чийто роман „Върху Мраморните скали“, макар да е написан в изящен стил и да пледира за „рицарски“ индивидуализъм, дава основание на литературоведа да изтъкне: „Всичко това обаче не освобождава произведенията на Ернст Юнгер от подозрението, че не само са били, но и още могат да бъдат бащиноносители на авторитаризма. Колкото и както да се „филтрира“ морално, сведе ли се личността себизава единствено до волеизява, тя неминуемо клони към него. Оттук произ-

лиза раздвоеността на индивидуализма. За това той подхранва както анархистични, така и фашистoidни умонастроения" (с. 213).

И вече от друга гледна точка — социалната и критикореалистичната — тези явления се пресъздават в романа „Групов портрет с дама“ на Хайнрих Бюл. По повод главната героиня Лени критикът проникателно ще отбележи, че нейната съдба и „показанията“ на житейските ѝ събития показват „от ясно по-ясно колко лесно съжителствува фашизмът с дребните човешки грижи. Пък дори и с полюсната недоволство от тях“ (с. 302).

Интересни страници отделил Натев за обяснението на причините, породили „бума“ на психоаналитичната вълна в западната литература. Той открива две, струва ми се, важни причини за това: една, произтичаща от противоречията и „нарушенията“ в идентификацията на „Аз“-а, другата — почиваща на „парадокса, че там в литературата — б. м., Г. Г.) тя най-лесно може да бъде нарушавана и коригирана“ (с. 192). Става дума за нарушаване и коригиране на психоаналитическия подход в литературата в самия творчески процес.

Една мисъл, една сентенция (той обича отправните цитати) е достатъчна за Натев, за да разгърне обстойно разсъждение и да изложи своята или позицията на разглеждащия автор. Такъв е случаят с твърдението на Жан-Пол Сартр: „Човекът е по-свободен, отколкото смята, че е.“ Натев вижда в тази мисъл на „вожда“ на екзистенциалистите напомняне за „трудно изцелимата ни склонност да преувеличаваме властта на обстоятелствата над нас“ (с. 268) и лайтмотив не само на Сартровото творчество, а и на творчеството на Албер Камю — друг виден представител на екзистенциалистката литература. Впрочем Натев убедително подвежда тези толкова различни творци под общ знаменател по разбирането, че „свободата е въпрос, който изисква еднолично решение с обществени последици“ (к. А. Н., с. 276).

Не намира удовлетворителен изход индивидуалистично настроеното съзнание и в праксеологическа насока. Аргументи в този смисъл ни дава разглежданият от литературоведа роман на Макс Фриш „Хомо Фабер“. Ето характерен момент от Натевия разбор на романа: „Действащият човек („хомо фабер“) съзнава, че всичко, което е вършил, е било само прикритие, фалшиво алиби на неговата лична неосъщественост. Защото е смятал с деловитостта си да замести близостта с другите. В трескавата, стигаща до мимолетна самозабрава дейност се е старал навсегде да засенчи личната си отговорност. „Хомо фабер“ е трябвало да залуши „хомо хуманус“ — „човеколюбивия човек“ (с. 291). Отчуждението прониква и в най-скроветната същност на човешката личност — нейната активност.

С дълбоко проникновение се характеризира и тълкуването на Атанас Натев за про-

блема „време“ в „По следите на изгубеното време“: „За Марсел Пруст времето от гледна точка на индивидуалната съдба е кръстоска между две противоположни начала. От една страна, в качеството си на „сега“ то е пригудително и разхитително. Сиреч застава индивида да се съобразява със заварените или налаганите му в момента обстоятелства. Нещо повече — да се приспособява или дори нагажда към тях. И да жертвува (по думите на Бергсон) „частица от себе си“, да я влага безвъзвратно в тях. От друга страна обаче, тъйко по тази причина времето е единственият изглед на индивида за себеизява и самопознание. То става „негово“ време именно като и доколкото съвпада с процеса на себеосъществяването му.“

Ще продължа още малко и без това дългия цитат: „И в условното превъзможване (поточно: пречистване) на това противоречие — живее на човешкото съществуване, Марсел Пруст вижда призиването на художествения творец. Чрез търсенето на „изгубеното време“ той подтиква индивида да възстанови динамичната си цялост, да долови своята идентичност, разпръснатата „на части“ във време преживяното“ (с. 73).

Майсторът на модерното литературно слово е намерил в лицето на Натев проникателен интерпретатор. Основателно е и възражението на автора срещу сродяването на стила на Пруст с този на Джойс. От известно допълнение се нуждае казаното за Кафка: „Именно от конфликта между безапелационността на външния свят и невъзможността на индивида да се примиря изцяло и докрай с него произлиза трагизмът в повествованието на Кафка“ (с. 147).

Това е вярно, но според мен творчеството на Кафка налага с не по-малка убедителност и трагизма на примирението на индивида пред жестоките механизми в едно антихуманно и обезчовечаващо общество.

Характерно за метода на Атанас Натев като литературен теоретик, историк и критик в тази книга е, че той се стреми повече да вникне, да изясни и осмисли литературните явления от гледна точка на породилите ги причини, отколкото да ги подвежда под знаменател на утвърждаването или отрицанието с мярката на определен естетически идеал. Това му дава възможност да вникне в тяхната действителна сложност, полярност и многовариантност. Но, струва ми се, в това отношение той стига и до известна крайност, изразена в съждението: „Най-сериозният вроден недъг на литературознанието е склонността му да произмисля присъди там, където трябва само да обяснява“ (с. 125).

Тезата за примата на тълкувателната функция на литературознанието пред оценъчната е поддържана и от други изследователи, тя се подкрепя и от творци като Л. Н. Толстой, но аз мисля, че все пак тя не може да бъде преченена като правилна. При това не бива с оценъчната функция на литературознанието

да отъждествяваме несправедливите „присъди“ към една или друга творба, към един или друг автор. И такава отъждествяване да е аргумент за приписване лошо упражняваната оценъчна функция във „вроден недъг“ на литературознанието.

Фактът, че художествената литература изпълнява общественото си предназначение и чрез „своите самозаблуди“, не е аргумент в полза на тяхното насърчение. С това не искам да отрека задължението на литературознанието да не пренебрегва драмата на „интелектуалното малцинство“, а така също и „противоадаптивното начало, без което е немислимо еволюционното, а още по-малко революционното развитие на културата“ (с. 126).

И в същото време смятам, че не можем да сгрупваме всичко върху гърба на отделния индивид, както прави това Уилям Голдинг в разглеждания от Натеф роман „Повелителят на мухите“. В него Голдинг свежда недъзите на обществото до недъзите на „човешката природа“ и стига до извода, че „състоянието на обществото зависи от нравственото съзнание на единичния човек, а не от някаква политическа система, дори ако тя изглежда логична и почтена“ (с. 306).

Безспорно да се омаловажава влогът на отделния индивид, на неговото нравствено съзнание в общото състояние на едно общество е най-малко късогледство, но и да се елиминира ролята на политическата система за това „състояние“ е пък своего рода художествен „далтонизъм“, чиято порочност бе разкрита още от класиците на марксизма.

Накрая ще се спра накратко и на оная проблемно-тематична линия в съвременния литературен процес, която до голяма степен се определя по жанров белег. Става дума за „черната утопия“. В тази насока Натеф се спира на причините, поради които използваният и за антикомунистически цели роман на Джордж Оруел „1984-а“ се задържа десетилетия наред в листата на бестселърите. Изследователят с основание изтъква: „...независимо от идеологическите подбуди на автора в него (в „1984-а“ — б.м., Г.Г.) по сатиричен, а даже и саркастичен начин фактически се довеждат до крайната им голота някои абсурди на съвременния технизирания буржоазен свят, който разполага със средства за многократно си самоунищожение, без все още да е в състояние да се пребори с глада и масовата нищета“ (с. 313).

Като анализира друг роман на „черната утопия“ — „Шикаста“ на Дорис Лесинг, и поспециално като коментира неговия уж оптимистичен завършек, той с право заключава: „...в привидния си оптимизъм Дорис Лесинг разчита не на земния човек, а на въображаемите комически сили, които уж го направляват. Какво по-ясно доказателство за неверие в действителната обновимост на света?!“ (с. 321) — с основание възкликва литературоведецът.

Противоположна е позицията на Криста Волф в нейната интересна повест „Касандра“, която по точните думи на Натеф „противопоставя на „черната утопия“ не лековерния оптимизъм, а „съкровен самокритичен размисъл“ и „предупреждение за най-страшната епидемия на цивилизацията: инертност на мисълта, адаптация към „все още“ възможното“ (с. 326). И че единственото „насилние“, което писателката си позволява спрямо читателя, се изразява в отнемане правото му да се самооправдава (с. 330). С други думи, и тя акцентира върху схващането, че човешката свобода е не само право, а и отговорност.

Именно тук, в различното разбиране за тази отговорност, минава и етичната „магистрала“ на художествените решения, определяща многовариантността на художествената мисъл и същевременно нейното единство, нейния общ „стремеж“, който много сполучливо Натеф разграничава от стремежа на научната мисъл: „Науката търси общия причинител на различни явления. Художествената литература, напротив, наблюдава върху разнородността на следствията, породени от еднаква първопричина“ (с. 170).

За да очертае „предимствата“ на литературата, свързани с това своеобразие на литературната мисъл: „Благодарение именно на специфичното си предназначение съвременната литература бе единствена в състоянието да насочи вниманието си към трудно уловими аспекти на личностното поведение в един свят, който по думите на Брехт „умее не да оползотворява, а само да експлоатира индивидуалната творческа сила“ (с. 177).

И ако има някакъв парадокс, той е, че дори в този свят човекът-творец успява да спаси от своята „експлоатирана“ „индивидуална творческа сила“ нещичко и за себеопазване и реализация чрез изкуството. И дори да поведе борба срещу недъзите на същия този свят, в който живее, и даже срещу собствените си слабости.

Що се касае до проблема „индивид—култура“, той не само остава открит, но и „непрекъснато ни заставя „да пренамираме нови аспекти в литературните творби, написани вчера и днес. И да очакваме още повече от онези, които тепърва ще бъдат създадени“ (с. 369) — цитирам думите, с които завършва книгата на Атанас Натеф.

Няма съмнение, че някои от литературните идеи на нашия ХХ в. ще прекратат и в следващия ХХІ. И именно те ще бъдат влогът на века в идеографската съкровищница на литературната история. За осъзнаването на този факт допринеся и „Литературни идеи на ХХ век. Индивид и култура“ на Атанас Натеф.

Георги Гетов